Отабек Жўрабоев

НАВОИЙ ва ТАРИХ

Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси
Алишер Навоий номидаги Давлат адабиёт музейи

ОТАБЕК ЖЎРАБОЕВ

НАВОИЙ
ВА
ТАРИХ

(рисола)

«TAMADDUN»
Тошкент – 2016

УЎК: 821.512.133(09)
КБК:83.3(5Ў)
Ж-96

Жўрабоев Отабек.
Навоий ва тарих: рисола / О. Жўрабоев. – Тошкент, «Tamaddun» нашриёти, 2016. - 40 б.

Масъул муҳаррир:
Азизхон Қаюмов,
Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан арбоби, филология фанлари доктори, академик.

Тақризчилар:
Саидбек Ҳасанов,
филология фанлари доктори, профессор.

Юсуф Турсунов,
филология фанлари номзоди.

Алишер Навоий даҳоси ва ижодиёти ҳақида тарихий асарларда берилган баҳоларнинг нечоғлик тўғри эканлигини шоир шахсияти ва ҳаёт йўли исботлаши маълум. Шунингдек, Навоийнинг тарих илми ва тарихий асарлар ёзишга нисбатан муносабати бир неча факт ва далиллар ёрдамида очиб берилган. Навоий ўзигача бўлган Шарқ тарихчилигининг анъаналарига ўзига хос принципиал ёндашиб, тарихий асарлар яратганлиги ҳақида сўзланади, қизиқарли лавҳаларда баён этилади. Замондошларимиз тасаввурига ўрнашиб қолган саҳнадаги Навоий сиймосининг яратилиши борасида ҳужжатлар асосидаги фикр-мулоҳазалар эса асар ниҳоясидан ўрин олган.

Рисола ЎзР ФА Алишер Навоий номидаги Давлат адабиёт музейи илмий кенгаш мажлисида (№2/3-2; 01.03.2016 й.) нашрга тавсия этилган.

ISBN 978-9943-4655-5-8

© О. Жўрабоев, 2016 й.
© «TAMADDUN», 2016 й.

Ўзбекистон Республикаси истиқлолининг 25 йиллиги ва Алишер Навоий таваллудининг 575 йиллигига бағишланади.

МУҚАДДИМА

Ҳазрат **Алишер Навоий** (1441-1501) шубҳасиз **“Ўзбек халқи маънавий дунёсининг шаклланишига ғоят кучли ва самарали таъсир кўрсатган улуғ зотлардан бири”**[1]. Ҳақиқатан ҳам халқимиз тарихи, маданияти, маънавияти ва адабиётида алоҳида юксак мавқе қозонган Амир Низомиддин Алишер Навоий номи қайси жабҳадан қаралса ҳам тарихимизда мўътабарлик ва буюклик билан жаранг топади. Хусусан, унинг XV аср иккинчи ярми темурийлар тарихи ва давлатчилик бошқарувидаги ўрни ва роли муайян равишда муҳим аҳамиятга эга. Навоийнинг ўз давридаги фаол сиёсий фаолияти билан бирга, кўплаб бунёдкорлик ишлари, фан, маданият, санъат ва адабиёт юзасидан хомийлиги илмий адабиётда муносиб баҳосини олган.[2]

Тарих давомида эса улуғ инсонларнинг қиёфаси, шахси ва ҳаётига қизиқиш доимо кучли бўлган, улар ҳақида турли асарлар яратилган. Алишер Навоийга ҳам махсус асарлар бағишланган, бошқа шоирлар ўз достонларида ва муаррихлар эса тарихий ёдномаларида унга боб ёки фасллар ажратганлар, адабиётшунослар ўз тазкираларида бот-бот тилга олганлар. Масалан, Мавлоно Жомий, Султон Ҳусайн мирзо, Хондамир каби зотлар Навоийга юксак таъриф бериш баробарида, унинг ижодий даҳосини ҳам жуда катта баҳолашган. Шунингдек, XV-XVI асрларга оид “Равзатус-сафо”, “Хулосатул-ахбор”, “Дастурул-вузаро”, “Ҳабибус-сияр”, “Бобурнома”, “Бадоеъул-вақоеъ”, “Тарихи Рашидий”, “То-

[1] И.Каримов. Юксак маънавият – енгилмас куч. –Тошкент: Маънавият, 2008. 47-бет.

[2] Бу ҳақдаги адабиётлар фойдаланилган манбалар рўйхатида берилган.

мут-таворих" асарларида, "Тазкиратуш-шуаро", "Мажолисул-ушшоқ", "Равзатус-салотин", "Музаккири аҳбоб", "Мажмаъул-хавоис" тазкираларида Навоий даҳоси ва шахсига бўлган юксак эҳтиромни кўриш мумкин. Булардан ташқари, Навоийга бағишланган яна бир қанча шеърлар ҳам борки, уларда ҳам ***Навоий феномени***нинг энг нозик жиҳатларига урғу берилади, уни васф этилиб, мадҳлар айтилади.

Шу билан бирга, бизга шоир сурати акс этган бир неча қадимий миниатюра ҳам маълум. Улардан энг машҳури XV аср охирроқларига мансуб Маҳмуд музаҳҳиб томонидан ишланган тасвир. Миниатюрада шоир бор бўйи билан, бироз эгилиброқ, узун ҳассага таянган ҳолати акс этган бўлиб, у Беҳзод мактабига хос нозик чизгилар ва тасвир маҳорати билан ажралиб туради. Навоийнинг донишмандлик барқ уриб турган чеҳраси, чуқур маъноли нигоҳи бир қарагандаёқ кишини ўзига жалб этади. Унда зоҳирий улуғворлик билан уйғун ботиний сокинлик, юксак ахлоқий интизом, оқиллик, мукаммал ҳаётий тажриба ва даҳо ижодкорга хос салоҳият нури ажиб бир нимтабассум орқали намоян бўлган.

Мазкур тасвирнинг эса қанчалик ҳақиқат эканлигини юқорида эслатилган кўп сонли манбалардаги маълумот, далил ва ҳужжатлар исбот этади. Демак, миниатюраларда акс этган ҳаққоний тасвир – ***Навоий сиймоси, нафақат назм қуёши, балки инсонийлик, олижаноблик, саховатпешалик ва илму адаб офтоби ўлароқ тарих давомида ҳам тасаввурларда шаклланиб қолган.***

Биз Навоий шахси ва фаолиятининг тарихий манбаларда акс этишига тўхталишдан аввалроқ, Навоийнинг ўзи тарих ва тарих илмига қандай муносабатда бўлганига оид кузатувларимизни ҳам бермоқчимиз. Шунингдек, XX асрга келиб Навоий сиймосининг саҳнада акс этиши ҳам қизиқарли мавзу, деган фикрдамиз. Рисола давомида келтирилган далил ва фактларнинг баъзилари қайтариқ бўлиши, тадқиқимиз эса камчиликдан холи бўлмаслиги мумкин. Зероки, ушбу рисола Навоий даҳосини ўрганиш йўлидаги бир уриниш, дея баҳоланмоғини истар эдик.

НАВОИЙНИНГ ТАРИХИЙ ТАФАККУРИ

Тарихни билишда замонанинг ягонаси!..
Мирхонд

Навоий ва тарих, дея бошлавҳа қўйилган экан, аввало, Навоийнинг ижодкор сифатида тарихий тушунча ёки тафаккурига бир кўр назар ташлаш лозим.

Буюк мутафаккирнинг алоҳида феномен сифатида XV аср тарихида тутган ўрни жуда муҳим бўлиш билан бирга, унинг ўз даври тарихи ва умуман тарихга муносабатини, тарихий қарашларини ўрганиш[1] бирмунча аҳамиятлидир. Мазкур масала эса, фикримизча, қуйидаги жиҳатларда кўринади:

1. Алишер Навоийнинг тарихшунос сифатида яратган тарихий асарларида;

2. Навоий каламига мансуб ёднома-хотира (мемуар) асарларда тарихий шахс ва воқеликнинг баён этилишида (“Хамсатул-мутаҳаййирин”, “Холоти Сайид Ҳасан Ардашер”, “Ҳолоти Паҳлавон Муҳаммад”);

3. Бошка (лирик, эпик ва прозаик) асарларда у ёки бу тарихий ҳодиса, шахс ёки воқеликка муаллиф муносабатида (“Хамса”, “Мажолисун-нафоис”, “Хазойинул-маоний” ва бошқ.).

Хусусан, дастлабки икки жиҳатда биз кўзда тутмоқчи бўлган масала аниқ-равшан акс этган.[2] Сўзимиз аввалида

---

[1] Бу ҳақда ушбу сатрлар муаллифи илк бора 2014 йил 24 декабр куни Яҳё Ғуломов номидаги «Ўзбек халқи ва унинг давлатчилиги тарихи» Республика илмий семинарининг 69-йиғилишида маъруза қилган.

[2] Қўйилаётган масала моҳият ва кўлам нуқтаи назаридан анча қамровли бўлгани боис, уни бир рисола доирасида акс эттириш қийин. Шу сабаб, биз бу ўринда фақат биринчи жиҳатга атрофлича тўхталамиз – *О.Ж.*

яна бир муҳим фактни эътиборга олиш зарур, деб биламиз. У ҳам бўлса Навоийнинг ўша давр тарих фани ривожига қўшган беқиёс ҳиссасидир.

“Адабиёт ва санъат тараққиётига ҳомийлик қилиш билан бирга Алишер Навоий илму фан ривожига, айниқса тарихга кенг эътибор берди. Ҳиротда яшаган кўпгина тарихчилар буюк Навоийнинг мулоҳазали маслаҳатларидан фойдаланишган.”[1] Жумладан, “Мирхонд, Хондамир каби машҳур тарихчилар тўғридан-тўғри Навоий раҳбарлиги остида, унинг моддий кўмаги ва ташвиқи билан катта тарих асарлари устида ишлаганлар.”[2]

Муҳаммад ибн Ховандшоҳ Мирхонд (1433-1498) “Равзатус-сафо фи сиярил-анбиё вал-мулук вал-хулафо” (Набийлар, маликлар ва халифалар таржимаи ҳолида софлик боғи) асарини Навоийнинг маслаҳати ва раҳбарлиги остида яратган.

Жумладан, Мирхонд ёзади: “... *Ва чун бо ақл машварат кардам гуфт ки, ҳарчанд ў дар таърихдони ягонаи замонаст, ҳануз ба шунидани воқеаҳои таърих бисёр иштиёқ дорад. Бинобар ин бо таълифи китоби таърих ба ў наздики жуст... ва чун сухани ҳидоятсори ақл маъқул намуда баъд аз истижоза маърузи рои оламорои гашт. Ин ҳадис мустаҳсан ва матбуи табъи ваққодаш омада ишорати олий нофиз гашт ки, бар муқтазои савобдиди он мужтаҳиди мусиб бар тартиби таърихи мубоуридат бояд намуд ки, иборат аз хатту холи мажоз ва истиора холий ва аз вусмати сирқату ориятори бошад... ва муштамал бар муқаддима ва ҳафт қисм ва хотима намуд...*”[3]

Яъни: “... ва ақл билан машварат қилинганда у (А.Навоий) гарчанд тарихни билишда замонанинг ягонаси бўлса ҳам, ҳануз тарихий воқеалар эшитишга кўп иштиёқи бор; шунга кўра тарихий китоб таълиф қилиш учун унга яқинлашиш зарурлигини айтди. Ақлнинг бу ҳидоятли фикри маъқул бўлиб, рухсат

[1] Ўзбекистон халқлари тарихи. 1-жилд..., 176-бет.

[2] Ойбек. МАТ. 13-том. Адабий-танқидий мақолалар..., 32-бет.

[3] Мирхонд. Равзатус-сафо. 1-жилд. ШМ фонди, 4223 рақамли қўлёзма, 2[b] варақ.

олингач, ул оламни безовчи фикр соҳиби (Навоий)га арз қилинди. Бу ҳодиса ул зотнинг табъига маъқул бўлиб, олий равишда кўрсатма берилдики: “Тарихий асар ёзишга киришилсин. Унинг иборалари мажоз ва истиорадан ҳоли ва (турли бошқа китоблардан) ўғирлигу орият қилиш айбидан четда бўлсин... у муқаддима, етти қисм ва хотимадан иборат бўлсин...”

Маълум бўладики, Навоийнинг таъкидлашича, Мирхонд “Равзатус-сафо”ни ёзар экан – 1) асарнинг услуби ва тили турли хил ортиқча мажоз ва истиоралардан ҳоли бўлиши, 2) бошқа тарихий асарлардан катта-катта кўчирмалар олиб тўлдирилиши, 3) муболағали ва ноаниқ жумлалардан тоза бўлмоғи керак.

Айнан мана шу уч хусусият ўрта асрлар Шарқ тарихнавислигига хос бўлиб, бу ўринда Навоий чиндан ҳам “тарихни билишда замонасининг ягонаси” сифатида муҳим жиҳатга урғу бермоқда.

Энди Навоийнинг тарихий асарларига тўхталсак.

Хондамир Навоий ҳақидаги мемуарида келтиради: “*... ўша замонда иккита қисқача тарих: бири – пайғамбарлар тўғрисида, иккинчиси – ажам подшоларининг аҳволлари ҳақида тасниф қилганлар. Бу икки қимматли нусхага қизиқ ҳикоялар ва ажойиб ривоятлар ёзганлар.*”[1]

Навоийнинг ўзи ҳам “Муҳокаматул-луғатайн” (Икки тил муҳокамаси) асарида ижод маҳсулларидан бир қанчасини санаб, шундай таъкидлайди:

“...“Хамса” шуғлидин чун фароғат топибмен, тахайюлим гетийнаварддин салотин таърихи даштиға чопибмен, чун нома саводи зулматидин “Зубдатут-таворих” адосин тузупмен, салотин ўлган отин бу ҳайвон суйи била тиргузупмен.”[2]

Яъни: «“Хамса”ни ёзиб бўлгач, жаҳонкезар хаёлотим оти султонлар тарихи даштига қараб чопди; битикларнинг қора зулматидан “Тарихлар қаймоғи”ни чиқариб, асар туздим ва бу билан подшоҳларнинг ўлган номларини бу тириклик суви билан тирилтирдим.»

---

[1] Ғиёсиддин Хондамир. Макоримул-ахлоқ..., 58-бет.
[2] Алишер Навоий. МАТ. 16-жилд..., 26-бет.

Бироқ, Навоийнинг "Зубдатут-таворих" номли асари ҳанузгача фанга маълум эмас (ёки топилмаган). Академик А.Қаюмовнинг фикрича, Навоий Султон Ҳусайн ва унинг давлати тарихини ёзишга киришган. Аммо унинг бошлангич бўлакларигина ёзилиб битган, холос.[1]

Бу фикрга маълум қадар қўшилиш мумкин. Сабаби, ўрта асрлар мусулмон тарихшунослигидаги муайян анъаналардан бири – бирор давлат ёхуд ҳукмдор тарихини ёзишдан аввал, бироз бўлса-да, пайғамбарлар ва асар қаратилган подшоҳ ҳукмдорлик қилаётган регион (бу ўринда *ажам* – араб бўлмаган)даги тўрт сулола тарихини ҳам қаламга олиш зарур бўлган.

Ана шу зарурат туфайли бунёд бўлган "бу икки қимматли нусха" эса – "Тарихи анбиё ва ҳукамо" (Набийлар ва ҳакимлар тарихи) ва "Тарихи мулуки ажам" (Ажам маликлари тарихи)дир. Ҳақиқатан, Навоийнинг ушбу икки тарихий асари яратилиши режалаштирилган (ёки тугалланган) "Зубдатут-таворих"нинг дастлабки қисмлари эканлигига бу каби айрим жиҳатлар ишора беради.[2] [Бироқ, ушбу икки асарни Навоий яна бошқа ниятларни ҳам кўзда тутган ҳолда ижод қилганига оид асосли тахминлар ҳам қилинади.[3]]

Навоийнинг олим, хусусан, тарихшунос олим сифатидаги фаолияти хам айнан мазкур икки асар билан белгиланади. Ҳар икки асар ҳам қисқа бўлса-да, муаллиф ёритмокчи бўлган тарихнинг энг муҳим жиҳатларини акс эттира олган-

[1] А.Қаюмов. Дилкушо такрорлар ва руҳафзо ашъорлар..., 234-бет.

[2] Мисол учун, Навоий "Тарихи мулуки ажам"да Баҳром бинни Яздижирд ҳақида ҳикоя қилар экан унинг Журжон навоҳисида оз киши билан тунда ҳужум қилиб уч юз минглик қўшинни енгганини келтиради ва бундай ишни ундан аввал ҳам, кейин ҳам ҳеч бир подшоҳ қилмаганини айтади. Сўнгра Навоий фақатгина Султон Ҳусайнгина бунга муяссар бўлганини таъкидлаб, ўша воқеани воқеа ичида қисқача баён қилади. Ва бу тарихий ҳодисани "иншоаллоҳул-азизким, ўз маҳалида шарҳ била битилгай ва нақиру қатириға дегинча шарҳ қилилғай" дея таъкидлайди (МАТ. 16-жилд..., 236-бет).

[3] Бу шаклдаги шартлилик хусусиятини белгилашнинг бошқа (филологик аспектдаги) жиҳатлари ҳам мавжуд. Бунинг шарҳига киришиш эса алоҳида мавзу талаб қилади – *О.Ж.*

лиги, услубининг бу тахлит бошқа асарлардан фарқланиши билан ажралиб туради. Шунингдек, муаллиф ўзигача яратилган кўплаб бошқа тарихий асарлардан бохабар эканлиги, улардан унумли ва танқидий фойдаланганлиги ҳар икки асар матнидан маълум бўлиб боради.

Масалан, Абу Ҳомид Ғаззолийнинг “Насиҳатул-мулк”, Абу Жаъфар Табарийнинг “Тарихул-умам вал-мулук” (бошқа номлари – “Тарихи Табарий”, “Тарихи Жаъфарий”), Абу Али Мискавайҳнинг “Одобул-араб вал-фурус”, Қози Байзовийнинг “Низомут-таворих”, Ҳамидуллоҳ Қазвинийнинг “Тарихи гузида”, Абу Сулаймон Банокатийнинг “Девонул-насаб” ва “Жомеъут-таворих”, Алоуддин Жувайнийнинг “Тарихи жаҳонкушой”, Шарафиддин Али Яздийнинг “Зафарнома” ва Мирхонднинг “Равзатус-сафо” асарларидан Алишер Навоий “Тарихи анбиё ва ҳукамо” ҳамда “Тарихи мулуки ажам” асарини яратишда фойдаланган ва уларни тилга олган.

Аввало, “Тарихи анбиё ва хукамо”га тўхталадиган бўлсак; асарда Исломгача яшаган пайғамбарлар ҳамда ҳаким (донишманд) зотларнинг қисқача тарихлари баён қилинган. Муаллиф, пайғамбарлар билан боғлиқ воқеа-ҳодисаларга тўхталар экан, бу маълумотларнинг бош манбаи – Қуръони карим эканлигига ишора қилади ва ўз фикрларини асослаш мақсадида бир неча ўринларда оятларга ҳаволалар беради[1]; пайғамбарлар билан содир бўлган турли хил ибратли ва қизиқарли воқеаларни қаламга олади. Шу билан бирга Навоий ўзигача ижод қилган мусулмон муаррихларидан ўзгачароқ йўл тутган. Улар қуйидагиларда кўринади:

а) пайғамбарлар тарихига оид аксарият асарларда ҳазрати Муҳаммад Мустафо (с.а.в.)гача бўлган набийлар ҳақида жуда қисқача бериб, асосий ўринни Расулуллоҳ тарихига бағишланган. Навоийда эса Исломгача келган пайғамбар-

---

[1] Масалан, Одам алайҳиссалом ҳақидаги дастлабки парчада “Бақара” сураси 31-оят, “Ҳижр” сураси 19-, 35-, 50-оятлар, “Моида” сураси 31-оят; Иброҳим а. ҳақидаги ўринларда эса “Анъом” сураси 76-, 78-оятлар, “Иброҳим” сураси 37-оят; Юсуф а. ҳақидаги қисмда эса “Шўро” сураси 11-оят, “Юсуф” сураси 4-, 31-, 37-, 57-, 100-оятлар келтирилган.

лар тарихи ҳақида, муфассал бўлмаса-да, баён қилинади (Одам, Нуҳ, Мусо, Юсуф, Исо алайҳиссаломлар каби). Аммо Расулуллоҳ тарихига тўхталинмайди. Бу жиҳат бизнингча, муаллифга қадар Расулуллоҳ тарихларининг кўп яратилганлиги, аввалги пайғамбарларга эса нисбатан кам эътибор берилганлиги бўлиб, Навоий ўз диққатини ана шу "кемтиклик"ни маълум қадар тўлдиришга интилганидир;

б) Навоий ортиқча муболағали тафсилот, хаёлот доирасидан ўта узоқ ва шубҳали жиҳатларга тўхталмаган. Аксинча, бу борада бир неча ўринларда ўз танқидий мулоҳазаларини билдириб ўтган. Бу хусус "Тарихи мулуки ажам" учун ҳам хос бўлиб, муаллифнинг тарихга ўзига хос ва холис ёндашувини кўрсатади;

в) асарнинг "ҳукамо" (ҳаким-донишмандлар)га оид бўлаги эса анбиёлар қисмидан ҳам ўта қисқа бўлиб, унда умумий маълумот бериш билан чекланилган. Навоий Қуръони каримда номи кечган Луқмони ҳаким[1] билан бошлаб, қадимги юнон файласуфлари – Фишоғурс (Пифагор), Буқрот (Гиппократ), Суқрот (Сократ), Афлотун (Платон), Аристотилис (Арасту), форс донишмандларидан – Содиқ, Бузуржмеҳр кабиларга тўхталган (жами 13 олим). Ҳар бир пайғамбар ва ҳаким ҳақидаги баёндан сўнгра якунловчи бир байт шеър илова қилинган.

Баъзи мисолларга мурожаат қиламиз. Навоий Нуҳ пайғамбар авлодидан бўлган Ҳом ҳақида ёзар экан, унинг авлодлари турли мулкларга тарқалишининг тарихий манбаларда ихтилофли эканлигига урғу бериб, бу борада якдил фикр йўқлиги ва шу билан сўзни узатмай қисқа қилиш лозимлигини таъкидлайди. Акс ҳолда бундай ихтилофли сўзлар ўқувчида шубҳа туғилишига сабаб бўлади.

[1] Навоий уни набийлар қисмида ҳам келтирган ва "тарих аҳлидин баъзи они ҳукамо силкида мазкур қилибдурлар. Ва кўбрак эл ани пайғамбар дебдурлар" дея таъкид этади (МАТ. 16-жилд..., 168-бет). "Ҳукамо зикри" қисмида эса: "Чун Луқмоннинг ҳикмати ва нубуввати орасида ихтилофдур" сўзлари билан ҳамда "Анбиё зумрасида битилди ва ҳукамо орасида ҳам мазкур қилилди" дея қайд этади (190-бет).

“...Бу тарихни мутолаа қилур маходим арзиға еткурулурким, таворихики битибдурлар, бу мавзуъдин паришонроқ ер йўқтур. Асру кўп мухталиф аҳвол бу ерда мазкурдурурким, битмаги ўқур элга мужиби тараддуд бўлур. Ул жиҳатдин баъзи муътабар кутубдин ушмунча сўз била ихтисор қилилди.”[1]

Ёки, “Зулқарнайни Акбар” ҳақидаги ўринда Зулқарнайнинг девор кўтариши ҳамда яъжуж ва маъжуж “сифотида” тарих китобларида шундай муболагалар қилинганки, ҳатто *“бу фақир қаламиға ул қобилият йўқдурким, аҳли тарих биткандин таҳрир қилғай”* дея айтилади[2].

Яъни, Навоийдек улуғ ва қудратли ижодкор ҳам тарих аҳли йўл қўйган ўта даражадаги муболағаларни таҳрир қилишда “қобилиятсиз”дир. Албатта, бундай камтарликнинг ортида бироз ирония (киноя) ҳам бор. Чунки, Навоий худди шу парча якунидаги шеърда тарих аҳлининг ихтилофи кўплиги, аксар тарихий асарлар “Шоҳнома”дек сермуболаға лофга бойлиги, баъзи мутаассиблар эса фақат ўз сўзини тўғри деб туриб олишини айтади:

Тарих аҳлининг ихтилофи кўптур,
“Шаҳнома”нинг ул навъки лофи кўптур.
Баъзи мутаассиб эл газофи кўптур,
Сен ёзғали ҳам нуктаи вофи кўптур.

Демакки, Алишер Навоий диний мазмун ва характердаги асарларда ҳам тарихий ҳақиқат ўнг планда бўлиши лозимлиги, пайғамбарлардек улуғ инсонларни эса биринчи галда реал тарихий шахс сифатида гавдалантиришга аҳамият беради. Асарнинг донишмандларга доир қисмида ҳам ҳар бир ҳаким (ёки файласуф) тарихига қисқача биографик характеристика беради, у кимнинг даврида яшаганлиги, устози ким эканлигини эслатиб, ундан қолган ҳикматли сўзлардан намуна келтиради. Ва шу билан уларни ҳам тарихий шахс сифатида тасвирлайди.

[1] Алишер Навоий. МАТ. 16-жилд..., 106-бет.
[2] Алишер Навоий. МАТ. 16-жилд..., 112-бет.

Бундай тамойилни унинг иккинчи тарихий асари "Тарихи мулуки ажам"да ҳам кўриш мумкин. Навоий ушбу асарни ёзиш билан ўзигача яратилган ажам подшоҳлари тарихи ёки замонавий тарзда айтилса: Эрон ҳукмдор сулолалари ҳақидаги тарихий хроникани анча тизимга солди. Унда қадимги даврларда Турон ва Эрон мулкида ҳукмронлик қилган тўрт асосий сулола: *пешдодийлар, каёнийлар, ашконийлар* ва *сосонийлар* тарихи ҳақида ҳикоя қилади. Навоий номларини келтирган 63 нафар подшоҳ Каюмарсдан бошлаб, Кисро Меҳрижис билан тугайди. Уларнинг ичида учта аёл ҳукмдор ҳам бор (Ҳумой-Ҳумон, Турондўхт, Озармдўхт). Бунда ҳам ҳар бир подшоҳ ҳақида тўхталгач, якунида хулосавий шеър берилади.

Навоий ушбу асар баёни давомида тарих билимдони, воқеликка муносиб баҳо бера олувчи ўткир ақл соҳиби сифатида ҳам намоён бўлган. Асарда юзлаб географик ва шахс номлари, кўплаб воқеа-ҳодисаларнинг ўз ўрнида келиши муаллифнинг ўткир закоси, муаррих сифатида нуктадонлиги, хотира ва билим доирасининг кенглигига ҳам далолат қилади. «"Тарихи мулуки ажам" автори ўз олдига асосий вазифа қилиб подшоҳларнинг шахсий ҳаётларини ёритишни эмас, балки уларнинг жамиятга, халқ ва мамлакат манфаатларига муносабатларини кўрсатишни қўйган. Ана шу ижобий факт Навоийдаги тарихни объектив тушуниш тенденциясини кўрсатади.»[1]

Масалан, Жамшид ҳақида тўхталар экан, *"Чун салтанатқа ўлтурди, жаҳон мулкин адл ва дод била тузди. Ва ҳусну жамолда дилпазир ва фазлу камолда беназир эрди"* дея алоҳида таъкид этади[2].

Бу ўринда Навоий фақат Навоийгагина хос бўлган услуб[3] ва бадиият билан ўз фикрини изҳор қилган ва асосла-

[1] Ўзбек адабиёти тарихи. Беш томлик. 2-том..., 443-бет.

[2] Алишер Навоий. МАТ. 16-жилд..., 199-бет.

[3] Навоийнинг насрий услуби ҳақида *қаранг*: С.Ғаниева. Наср ва бадиият / Китобда: Навоий ва ижод сабоқлари. –Тошкент: Фан, 1981; Ўша муаллиф. Навоий ижодиёти ва наср проблемалари / Китобда: Ўзбек насри тарихидан. –Тошкент: Фан, 1982; Қ.Эргашев. Навоий насрий услубининг айрим жиҳатлари // Навоийга армуғон. Бешинчи китоб. –Тошкент, 2006. 109-114-бетлар; Ўша муаллиф. Ўзбек насрида иншо. –Тошкент: Muharrir, 2011.

ган. Диққат этилса, матнда дастлаб Жамшиднинг подшоҳлик тахтига ўтириши ва ўтирган заҳоти мамлакатни адолат билан бошқара бошлаганлиги келмоқда. Сўнг эса, унинг шахсий сифати яъни, ҳусну жамоли дилни ўртовчилиги ва фазлу камолда ҳам ўхшашсизлиги айтилмоқда. Бу эса, Навоийга кўра ҳукмдорнинг шахсий фазилатларидан ҳам адолатли шоҳ сифатидаги ўрни бирламчи эканлигига урғу бермоқда. Шу билан бирга, матндаги тагматн – иккиламчи маъно ҳам ўз-ўзидан юзага чиқади. Бу билан улуғ мутафаккир адиб инсон қанчалик адолатли ва халқ учун манфаатли бўлса, унинг ҳусни ва камолоти яна зиёда бўлади, деган эзгу ғояни илгари суради. Мана Навоийнинг тарихий шахс, хусусан, ҳукмдорга муносабатининг асос жиҳати.

Тарихнавислик учун яна бир муҳим масалага Навоий ўз нуқтаи назарини "Тарихи мулуки ажам" орқали билдириб кетган. У ҳам бўлса юқорироқда ёдга олинган "ихтилоф" масаласидир. Фақат бу ўринда янада аниқроқ ва лўндароқ акс этади. Мисол учун, Яздижирд бинни Баҳром ҳақидаги парчада[1] унинг салтанат муддатини тарихчилар турлича беришлари айтилади: жумладан, Қазвиний "Тарихи гузида"да 1 йил, Банокатий "Девонул-насаб"да 10 йил, "Жомеъут-таворих"да 17 йил, Қози Байзовий "Низомут-таворих"да 18 йил. Навоий ана шуларни келтиради, лекин бу масалага ойдинлик киритмайди. Аксинча, "аҳли тарих" бу йилларни аниқлашда кўп ихтилофга борганлигини, бу эса фойдасизлигини билдиради.

Айтиш керакки, бу каби ўринларда Навоийнинг тарихга муносабатидаги принципиал ёндашуви маълум бўлади. У тарихий воқеа-ҳодисаларни мавҳум ва ихтилофли саналардан ҳам кўра уларнинг моҳиятига, шахсларни эса фаолият даражасига кўра баҳо беради. Зероки, "ўтмишни баҳолашнинг энг тўғри ва холисона йўли унга ҳаёт ҳақиқати, инсон ва жамият ўртасидаги боғлиқлик, уйғунлик, кишилик ҳаётининг узлуксиз тараққиёти замирида ётган муносабатлар, қа-

[1] Алишер Навоий. МАТ. 16-жилд..., 238-бет.

рама-қаршиликлар, манфаатлар орқали баҳо беришдир.[1]" Айнан мана шу жиҳатлар Алишер Навоийнинг тарихни англаши, унда содир бўлган воқеа-ҳодисаларни баҳолаши ва инсон омилини тарихий тараққиётда қай тарзда кўра билганлигини кўрсатади.

"Навоий тарихий темада асар ёзганда тарихни бузмасликни, уни қандай бўлса шундай тасвирлашни, бунинг учун тарихий фактларни пухта ўрганишни талаб этар эди."[2] Худди шу талабга муаллифнинг ўзи ҳам ҳар икки тарихий асарида қатъий амал қилган. Негаки, Навоий учун тарихий ҳақиқат бевосита аниқ-конкрет давр кишилари ҳаёти ва ҳаёт мантиғидир. Тарихда эса мавҳум ҳодиса ёки тушунча бўлмаслиги маълум. Тарих ҳам мантиқан, ҳам табиатан аниқлик орқали идрок этилади ва у аниқ воқелик натижасида ўз мазмуни, фалсафаси, ёки бошқачароқ айтганда, ўз ҳукмини кўрсата олади. Навоийнинг ажам подшоҳлари тарихига доир асарида ҳам мана шу ҳақиқат ва мантиқнинг юксак даражада бажо келтирилганига гувоҳ бўламиз.

Фикримиз исботи учун яна шуни ҳам айтиш мумкинки, Навоийнинг ушбу асари кейинги йилларда тарихий нуқтаи назардан янада қизиқарли ва асосли тадқиқлар учун манба бўлиб хизмат қилмоқда. Масалан, навоийшунос Қ.Эргашевнинг таъкидлашича, «"Тарихи мулуки ажам" асаридан қадимги Эроннинг қўшни давлатлар ва халқлар, энг аввало, ўша даврнинг буюк империялари бўлган Турк хоқонлиги ва Рим (Византия) билан муносабатлари ва алоқаларига доир маълумотлар ҳам ўрин олган".»[3]

Бу каби жиҳатлар эса мазкур асарнинг нафақат Эрон тарихида ўтган тўрт ҳукмдор сулола, балки умумшарқ тарихига оид яна бошқа турли масалаларни ҳам ёритиб беришга хизмат қила оладиган бир мунча маълумотларга бой манба эканлигини ҳам кўрсатади. Демак, Навоийнинг тарихга

[1] Н.Жўраев. Тарих фалсафасининг назарий асослари..., 17-бет.

[2] А.Ҳайитметов. Алишер Навоийнинг адабий-танқидий қарашлари..., 163-64-бетлар.

[3] Қ.Эргашев. "Тарихи мулуки ажам"да давлатлараро муносабатлар талқини // Ўзбек тили ва адабиёти. 2013, №1. 25-бет.

принципиал, илмий ва холисона ёндашуви натижасида юзага келган бу икки асар ўз қамровининг кенглиги, ёритилаётган масалаларнинг ранг-баранглиги, ҳикоя қилинаётган воқеа-ҳодисаларнинг қизиқарли эканлиги билан бирга айни дамда ҳаққоний асосга эга эканлигини ҳам исбот этади.

Умумхулоса қилганда, ўзбек адабиётини янги ва юксак погонага кўтарган Алишер Навоий тарихий мавзудаги асарлари билан ҳам ўз давридан бир қадар илгарилай олди. Унинг асарларидаги ижтимоий мазмундорлик айнан тарихий асарларида тарихга муносабатнинг акс этишида яққол кўзга ташланади. Жумладан, Навоий ижодиётида биринчи ўринда турувчи инсон ва инсонийлик мавзуи тарихий планда, тарихий шахсларни тарихий жараёнда тасвирланишида ҳам сезиларли даражада акс этган.

Шуни ҳам алоҳида таъкидлаш лозимки, Навоийнинг тарихий асарларидаги реал шахслар тасвири билан достонлари ёки бошқа битикларидаги қаҳрамонлар тасвиридан фарқ қилади. Улар янада аниқроқ, янада конкретроқ ва янада ҳаққонийроқ тасвир этилган. Лекин шу жиҳат ҳам борки, Навоийнинг бир қанча машҳур образлари (Фарҳод, Қайс-Мажнун, Баҳром, Искандар каби) реал тарихий прототипга эга қаҳрамонлардир.[1]

Навоий ҳар бир асарини аниқ бир мақсад ила яратар экан, унинг тарихий асарлари ҳам ўз даври ва келгуси авлодга тарихни қандай тушуниш ва англаш кераклигини, тарих воқеа-ҳодисасига, тарихий шахсларга нисбатан қарашларини, изчил ва принципиал муносабатини, илмий ва бадиий жиҳатдан асосли заминга эга кузатишларини тақдим этган. Гарчанд у, ўзидан аввал ўтган тарихчилар каби, тарихни асосан шахсларга боғлаб тушунтиришда давом этган бўлса-да, лекин ёзиш ва баён қилиш услуби, тарихий асарга қа-

[1] *Бу ҳақда қаранг:* И.Ю.Крачковский. Ранняя история о Меджнуне и Лейле в арабской литературе / В книге: Алишер Навои. Сборник статей..., 31-67-стр.; Ўзбек адабиёти тарихи. Беш томлик. 2-том..., 235-323бетлар; С.Эркинов. Навоий “Фарҳод ва Ширин”и ва унинг қиёсий таҳлили. –Тошкент: Фан, 1971; С.Ҳасанов. Навоийнинг етти тухфаси. –Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1991; ва бошқ.

раш нуқтаи назаридан тамоман мустақил йўл тутган муаррихдир. Улуғ Навоий диний-фалсафий заминга эга “Тарихи анбиё ва ҳукамо”, ижтимоий-сиёсий мазмунга эга “Тарихи мулуки ажам” асарлари орқали “ҳеч нарса айтмай кўп нарса айта олиш маҳорати”[1] билан ўзбек тилида тарихий асар ёзишнинг янги бир услубини ярата олди. Унга қадар ўзбек тилида шу типда ва айнан шу тахлит асар яратилганлиги ҳануз маълум эмас.

Навоий, юқорироқда таъкидланганлардан ташқари, айнан шу жиҳатлари билан ҳам **оригинал тарихчи сифатида баҳоланишга муносиб**дир. Негаки, Навоий тарихий асарлари билан ўтмиш воқеа-ҳодисаларини ўз давридаги ўткир ижтимоий-сиёсий муаммоларга боғлаб ёрита олган ва бу жиҳатни юксак бадиий маҳорат орқали ифодалай билган улкан ижодкордир.

[1] Қ.Эргашев. Ўзбек насрида иншо..., 89-бет.

ТАРИХДА НАВОИЙ СИЙМОСИ

Мазҳари давлат Алишер, улки шери Ҳақ эрур!..
Давлатшоҳ Самарқандий

Миллат ва ватан тарихида ўчмас из қолдирган даҳолар ҳар бир халқ тарихида топилади. Лекин асрлар оша халқнинг маънавий бутунлиги ва борлиғи учун курашган ва ўз номини олтин ҳарфлар билан ёздира олган улуғлар у қадар кўп эмас. Ана шундай мухтарам зотлардан бири Алишер Навоий ҳақида тарих давомида яратилган асарлар борасида тўхталсак.

Булар:

1) махсус Навоий ҳақидаги бағишланган асарлар;

2) достон ва тарихий асарлардаги Навоийга багишланган боб ёки ўринлар;

3) тазкира ва илмий асарлар.

Биринчи тоифадаги асарлар сирасида илк галда, Ғиёсиддин Ҳумомиддин Хондамир (1475-1535) қаламига мансуб "Макоримул-ахлоқ" (Олижаноб хулқлар) асарини келтириш керак.

Навоий тарихчи Мирхондга ўзининг бой кутубхонасидан унумли фойдаланишга ва моддий жиҳатдан эҳтиёжманд бўлмаслигига ҳам шароит яратиб берган. Яна, шундай ҳодиса Мирхонднинг набираси Хондамир билан ҳам рўй беради. Кейинчалик Хондамир ҳам Навоийнинг тўла эътибори ва ҳомийлиги остида ижод қилган, унинг ихтиёрида Навоийга мансуб нодир манбаларга тўла кутубхона бўлиб, ўзига керакли энг ноёб китобларни шу ердан топар эди; Навоий ҳаётлик чоғида (1500) унга бағишланган "Макоримул-ахлоқ" асарини ёзишни ҳам бошлаган.

232721

Бироқ, улуғ шоирнинг бевақт вафоти туфайли уни тақдим этолмаган. Шуниси қизиқки, Навоий айнан Хондамирнинг қўлида жон беради. Бу бетакрор даҳо инсоннинг вафоти эса ёш тарихчини чуқур қайғуга солади ва бир қанча вақт қўли ишга бормай ҳам қолади. Фақат, Султон Ҳусайн Бойқаронинг талаби билангина у мазкур асарни тугатади.[1]

Асар Навоий ҳаёти, ижодий мероси, ижтимоий-сиёсий ва ҳомийлик фаолияти ҳақида бирмунча батафсил маълумот берувчи манбадир. Навоий кутубхонасида ходимлик қилган Хондамир шоир ва унинг фазилатларини яхши биларди. Шу боис унинг бу мемуар асари далилларга бойлиги ва қизиқарли эканлиги билан ажралиб туради.

Асар муқаддима, ўн мақсад (боб) ва хотимадан иборат. Уларда Навоийнинг таваллудидан вафотига қадар бўлган маълумотлар лўнда ва гўзал тарзда баён этилган. Шоирнинг юксак ахлоқий фазилатлари нафақат саналган, балки уларга аниқ мисоллар ҳам келтирилган. Бу ҳақда тўхталиш ортиқча. Зероки, асарнинг ўзбекча таржимаси бир неча бор чоп этилган (1940, 1949, 1967, 2015). Академик И.Султон таърифи билан айтганда: “Макоримул-ахлоқ”да Навоийнинг биографияси эмас, балки унинг тарихи, характеристикаси масаласи биринчи ўринда туради.

Султон Ҳусайн мирзонинг ҳам Навоийга махсус бағишланган “Рисола”си мавжуд. Ҳажман қисқа, аммо Навоий ижодиёти ҳақида жуда муҳим маълумотларни бера олувчи бу асарда Ҳусайн Бойқаро баланд оҳанг ва мукаммал услубда шоир асарларига юксак баҳо беради. Тахминларга кўра, бу асар Навоий “Хамса”ни ёзиб тугатган – 1485 йил яратилган. Айнан унда:

“...Мир Алишер аслаҳал-лаҳу шаънаҳуким, тахаллуси Навоийға машҳурдуруру ашъорида бу тахаллуси мастур, турк тилининг ўлган жасадиға Масиҳ анфоси била руҳ

[1] М.Салье. Книга благородных качеств и ее автор / В книге: Родоначальник узбекской литературы..., 174-стр.; А.Ю.Якубовский. Черты общественной и культурной жизни эпохи Алишера Навои / В книге: Алишер Навои. Сборник статей..., 29-стр.

кийурди... Анинг назми васфида тил қосир ва баён ожизтурур... " тарзидаги ажиб таърифлар ўрин олган.[1]

Яна, Навоийга бағишланган асарлар қаторига алоҳида шеърларни ҳам киритиш мумкин. Мисол учун, Давлатшоҳ Самарқандийнинг муламмаъ (ўзбекча-форсча) қасидаси маълум. Жумладан унда шундай сатрлар бор:

Бўлди зоҳир куфру имон куфри зулмат нуридин,
Шоҳ ховаридин ҳазимат қилди хайли барбари...
То малоик дид рўят, саждаҳои шукр кард,
Акси рухсорат чу пайдо, гашт, пинҳон шуд пари...
Чун маломат мантиқи тўти надорат ҳолате,
Бо лабат шаккартаре чи буд, чу ту ширинтари...
Тийнатинг, ё Раб, малоикдинмудирким дунёда,
Бўлмади зоҳир санингдек даври айёмда пари...
Осмони маъдалат, хуршиди дин, баҳри шараф,
Онки хўрда гўшмолаш гўши чархи чанбари.
Мазҳари давлат Алишер, улки шери Ҳақ эрур,
Ҳар маоликда анинг фатҳу саодат ёвари!..[2]

Ёхуд, Навоийнинг яқин дўстларидан бўлган Мавлоно Фасиҳиддин Соҳибдоронинғ катта ҳажмли таркиббанди ҳам бор. Ушбу шеърнинг ҳар байти биринчи мисрасидан шоир таваллуд тарихи (ҳижрий 844) ва иккинчи сатридан эса вафот йили (ҳижрий 906) абжад ҳисобида келиб чиқади. Ушбу таркибданд-таърихда Навоийдек зотнинг дунёга келиши қанчалик хайрли ва қувончли бўлган эса, унинг вафоти замондошларини шунчалик чуқур ғам-ғуссага кўмиб кетгани таъкидланади.

Яна Хондамир, Султон Иброҳим Амоний, Фасиҳиддин Муҳаммад Низомий Охунд, Камолиддин Султон Ҳусайн, Мавлоно Дарвиш Али кабиларнинг ҳам шундай таърихлари маълум. “Тарихи том” асарида муаллифи номаълум бир таърих келадики, унда ҳазрат Навоийни қуёшга ўхшатилиб,

[1] Ҳусайн Бойқаро. Рисола..., 13-бет.
[2] Давлатшоҳ Самарқандий. Шоирлар бўстони..., 195-196-бетлар.

у бу дунёдаги жуда кўп хайрли амаллари эвазига жаннати бўлганлиги таъкидланади. Бу эса, Навоий сиймосининг тарих аҳли наздида нурли эканлиги ва ўзининг эса чин маънода пок инсонлигига ишорадир.

Мири хуршидсифат Мир Алишери шаҳир,
Рахт ба баст чу зи-и зовияи пурмеҳнат.
Соли таърихи вай аз манзили ў пўрсидам:
Омад овоз зи Фирдавс, ки: "Жаннат, жаннат!"[1]

Яъни:
Қуёш сифатли машҳур (зот) Мир Алишер,
Бу азоб тўла зовия (дунё)дан бутунлай кўчди.
Таърих йили ва манзилини сўрасам
Фирдавс боғидан овоз келдики: "жаннат, жаннат"

Матндаги "жаннат" сўзининг икки марта келиши абжад ҳисобида 906ни – Навоий вафот этган йилни кўрсатади.

Навоийнинг мансабга тайинланиши, Ҳирот ва унинг атрофида қурдирган кўплаб иншоотлар санаси ҳақидаги таърихлар ҳам маълум. Мавлоно Атоуллоҳ Розий ва Амир Бурҳониддиннинг Навоий амирлик мансабига тайин этилиши муносабати билан, Мир Ҳусайн Муаммоий, Дарвиш Али табиб, Қози Ихтиёриддин, Мир Бурҳониддин Атоуллоҳ кабиларнинг Навоий қурдирган мадрасалар битиши ва у ерда дарс берилиши муносабати билан таърихлар айтганлар. Улардан Мир Атоуллоҳ ҳижрий 891 (милодий 1486) йил Навоий қурдирган бир мадрасага бағишланган таърихида:

Чун мадраса сохт Мир бо илму адаб,
Фармуд мурод ифодаи аҳли талаб.
Чун дар шашуми моҳи Ражаб кард ижлос,
Таърих талаб аз "шашуми моҳи Ражаб".[2]

[1] Шарафуддин Роқимий. Тарихи томм..., 63-бет.
[2] Маҳмуд Ҳасаний. Таърихларда Навоий васфи..., 20-бет.

Яъни:
Илму адаб эгаси Мир (А.Навоий) мадраса қурдириб,
Дердики, мурод (истак) талаб аҳлини ўқитмоқдир.
Ражаб ойининг олтинчисида дарсга ўтиш бошланди
Таърихи талаб қилсанг:
“Ражаб ойининг олтинчиси”дан қидир.

Бу ўринда Навоийнинг қурдирган мадрасадан асосий мақсад илм аҳлини эҳтиёжини қондириш эканлиги уқтирилмоқда. Шу билан бирга, яна бир муҳим жиҳат ҳам борки, ҳақиқатан, Амир Алишер Навоий нафақат ўзи қурдирган мадраса-ю бошқа бинолар туфайлигина эмас, балки катта илм ва юксак адабга соҳиблиги билан ҳам ҳурмат қозонолган зот эди.

Иккинчи хил асарлар ҳам бирмунча бўлиб, улар қуйидагилардир:

Мавлоно Абдураҳмон Жомийнинг “Фотиҳатуш-шабоб” девони, “Лайли ва Мажнун” ва “Ҳафт пайкар” достонларида ҳам Навоийга юксак таъриф бериш баробарида, унинг ижодий даҳосига жуда юксак баҳолар берилган.

XV-XVI асрлар тарихини акс эттирувчи муҳим тарихий асарларда ҳам Алишер Навоий ҳаёти, айниқса сиёсий арбоб сифатидаги фаолиятига доир жуда кўплаб муҳим маълумотлар акс этган. Жумладан, Мирхонд ўзининг “Равзатус-сафо фи сиярил-анбиё вал-мулук вал-хулафо” асарида Навоийнинг “соҳиб тадбирлиги”, Ёдгор мирзога қарши “муҳорабалардаги иштироки”, амирлик мансаби, Астрободга бориши, укаси Дарвиш Алининг исёни, Бадиуззамон ва Музаффар мирзо ўрталаридаги мухолифатни бартараф этиши, Мўмин мирзонинг қатли, ҳажга жўнаши аммо Машҳаддан Султон Ҳусайн чақиртириб келиши ҳақидаги тарихий ҳодисалар зикр этилган.

Хондамир “Макоримул-ахлоқ”дан ташқари яна учта тарихий асарида Навоийни бирқанча ўринларда ёдга олади. Хусусан, Хондамир Навоий раҳнамолигида, олти ой (1499) ичида ёзиб тугаллаган, илк тарихий асари “Хулосатул-ахбор

фи аҳволил-ахёр” (Хайрли кишилар аҳволида жаҳон хабарларининг хулосаси)да Навоий ҳақида жуда муҳим тарихий ҳужжат ва маълумотларни келтиради. Масалан, Ҳиротда Навоий иншо этган бинолар, обод қилган зиёратгоҳлар, Навоийга дўст ва унинг ҳимматидан баҳраманд бўлган олим, шоир, хаттот, санъаткор ва бошқалар ҳақида.

Вазирлар ҳақидаги “Дастурул-вузаро” асарининг бир неча саҳифаларида Навоийнинг вазирлик мақомидаги яхши ишлари ва сиёсий фаолиятига таърифлар берса, ўз замонасининг энг муҳим асарларидан ҳисобланадиган “Ҳабибус-сияр”да Султон Ҳусайн даври тарихининг жуда кўп ўринларида Навоий тилга олинади ёки айнан у билан боғлиқ тарихий воқеалар ҳикоя қилинади.

Мазкур асарнинг яна бир аҳамиятли жиҳати шундаки, Хондамир аввалги асарларда ёритишни унутган ёки кам тўхталган Навоий билан боғлиқ воқеа-ҳодисаларни батафсил келтиради, унинг тарихий сиймосига аниқроқ чизгилар тортади.

Айтайлик, Алишер Навоий барча амалу мансабларга ўз ихтиёри билан келган эмас, аксинча, улардан истеъфо беришда эса ўз ихтиёри билан йўл тутган. “Ҳабибус-сияр”да келтирилишича, Навоий муҳрдордик лавозимидан *“истеъфога чиқди ва амир Низомиддин Шайх Аҳмад Сухайлийни муҳрдор қилиб тайинлашни подшоҳдан илтимос қилди”*. Султон Ҳусайн унинг бу илтимосини қабул қилади ва ҳижрий 876 йилнинг шаъбон ойида (1472 йил, январь) Навоийни юқорироқ мансабга “девони олий амирлиги”га тайинламоқчи бўлади. Навоий бу мансабни ҳам рад этиб, важ ва сабаб келтирса-да *“ҳоқоннинг муносиб хоҳишига биноан девони олий амирлиги мансабини эгаллади”*.[1]

Бу ўринда бир муҳим жиҳат – Навоий табиатидаги камтарлик бўлиб, ҳаётда у мансаблар сари интилишни эмас, худбинлик қилмай, эзгуликка хизмат қилишни мақсад қилганлигига урғу берилмоқда. Муаллифнинг холислигига шубҳа қилмаса ҳам бўлади. Негаки, Хондамир ушбу аса-

[1] Навоий замондошлари хотирасида..., 121-бет.

рини 1515-1523 йилларда ёзган. Бу даврда Султон Ҳусайн салтанати ҳам, темурийлар даври ҳам тугаган эди. У тарихий ҳақиқатни, улуғ шоиримизнинг тарихдаги бор бўйини кўрсатишга интилган.

Навоийнинг яна икки кичик замондоши ўзларининг муносиб тарихий асарларида у ҳақида жуда уникал ва қизиқарли далилларни келтирганлар. Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг (1483-1530) "Бобурнома"си ва Зайниддин Восифийнинг (1486-1566) "Бадоеъул-вақоеъ" асарида Навоий характери ва шахсиятини очиб, бир неча нодир воқса ва мулоҳазалар келтирилган. Шуниси қизиқки, ҳар икки муаллиф ҳам Навоийнинг нозиктаъблиги ва олий хулқи ҳақидаги ўринларга диққат қиладилар.

Гарчанд, "Бадоеъул-вақоеъ"даги ҳикоялар кўпроқ бадиийлик касб этса-да, уларда ҳужжатлилик ва тарихийлик ҳам акс этиб туради. Восифий "Амир Алишер мижози назокати ва латофати", Навоийнинг атрофдагиларга лутфу ҳазиллари, "Навоий таъбида нафсоний шаҳват руҳий лаззатга майлнинг чеклангани", Биноий билан муносабати ва яна бошқалар ҳақида ҳикоя қилади.

"Бобурнома"да эса ҳижрий 911 (милодий 1505-1506) йил воқеалари баён этилар экан Султон Ҳусайн мирзо умароси қаторида Навоий ҳам тилга олинади ва муҳим маълумотлар келтирилади. Кейинги саҳифалар оша ҳам Алишер Навоий турли воқеалар муносабати билан эсланади. Бобур ёзади: *"...Яна Алишербек Навоий эди, беги эмас эди, балки мусоҳиби эди, кичиклигида ҳаммактаб экандурлар..."*[1]

Бу ўринда Ҳусайн Бойқарога муносабати ва унга боғлиқлиги нуқтаи назаридан Навоий эсланаётган бўлса-да, Бобур жуда муҳим жиҳатга диққат этмоқда. Яъни, подшоҳнинг ҳар бир умароси ёки беги унинг "мусоҳиби" (суҳбатдоши) бўлолмаслиги ва Навоий айнан шундай яқин эканлиги, уларнинг бу яқинлиги болаликдан бошлангани уқтирилмоқда.

Шундан сўнг, Бобур яна жуда қисқа ва асосли мулоҳазани беради: *"Хусусият бисёр экандур."* Эътибор беринг,

[1] Бобурнома, 132-бет.

Навоий ва Султон Ҳусайн кўп хусусда бир фикрдаги, ўхшашликлари бисёр дўст экан. Айнан шундай тўхтамни ҳеч бир тарихчи бермаган эди. Ёки яна, тарихий асарларнинг аксарида Навоий жуда мақталса-да, ундаги икки хусусият – нозикмижозлик ва тез ранжишга махсус урғу бериларди. Бобур эса ана шу жиҳатларга ҳам нуктадонлик билан жавоб топади. Унинг таъкидлашича:

"Алишербекнинг мижози нозуклук билан машҳурдир. Эл назокатини давлатининг ғуруридин тасаввур қилур эдилар. Андоқ эмас экандур, бу сифат анга жибиллий экандур. Самарқандта эканда ҳам ушмундоқ нозук мижоз экандур..."

Талқинга кўра, халқ Навоий табиатидаги нозикмижозлик (нозик ҳис-туйғулар, суҳбатдош ва дўстни чертиб-чертиб танлаш, нафис ва гўзал нарсаларни суюш, тавозеъ, озода ва соришталик каби) хусусиятини ўта давлатманд ва юқори мансабга эга бўлгани учун ғурур-кибрга берилган, дея тасаввур қиларди. Йўқ, асло ундай эмас экан. Бундай сифат у зотда туғмадир. Чунки, Самарқандда моддий қийинчилик билан кечган тўрт йил давомида ҳам худди шундай "нозук мижоз экандур".

На Мирхонд, на Хондамир, ҳатто кейинчалик Восифий ва бошқалар ҳам айнан Навоий шахсиятидаги ажиб жиҳатларни Бобурчалик бу тарзда нозик кашф этиб, баён қилмаган эди. Умуман, Бобурнинг Навоийга муносабат, қарашлар ва талқини бошқаларникидан реаллиги ва кенг қамровлилиги билан ажралиб туради.

Бобурнинг холаваччаси Муҳаммад Ҳайдар мирзонинг (1503-1551) "Тарихи Рашидий" асарида "Мир Алишер зикрида" номли парча мавжуд. Бироқ, ундаги маълумотлар аввалгиларни деярли қайтариғидир. Умуман олганда, кейинги тарихий асарларда бирмунча такрорлар сезилади.

Аммо, унчалик машҳур бўлмаган яна бир тарихий асар борки, ундаги айрим далиллар янгилиги ва қизиқарли эканлиги билан ажралиб туради. Бу асар Абдулмўминхон ибн Абдуллахон (1598 йил вафот этган) қаламига маисуб "То-

мут-таворих"дир. Атоқли навоийшунос, проф. А.Ҳайитметовнинг аниқлашича, бу асарнинг ягона қўлёзмаси бўлиб, унинг уч саҳифасида Навоий ҳаёти билан боғлиқ баъзи муҳим маълумотлар, жумладан, унинг отаси, Самарқанддалик даври, Ҳиротга қайтиши, сўнгги ёзган шеъри ва вафоти ҳақида билдирилган.[1]

Мисол учун, унда таъкидланишича, шоирнинг отаси Ғиёсиддин Кичкина "бисёр саодатманд ва нек (яхши) ниятлик", олижаноб киши бўлган ва қўлга тушган банди (асир) ларни хун пулини ўз ёнидан тўлаб, озод қилиб юборар экан. Яна, Навоий вафот этишидан бироз аввал ёзган ғазалидан уч байт келтириладики, бу шеър бошқа манбаларда учрамайди. Унинг мақтаъси:

Эй Навоий, қил фидо, жононгаким жон, лоф эрур,
Ошиқ ўзни ишқ даъвосида машҳур айламак.

<u>Учинчи хил асарлар</u> яъни, тазкира ва илмий асарлар ҳам бирмунча. Тазкиралар – Давлатшоҳ Самарқандийнинг (1435-1495) "Тазкиратуш-шуаро", Камолиддин Ҳусайн Гозургоҳийнинг (XV аср иккинчи ярми – XVI аср бошлари) "Мажолисул-ушшоқ", Фахрий Ҳиравийнинг (1497-1559) "Равзатус-салотин", Ҳасанхожа Нисорийнинг (1516-1597), "Музаккири аҳбоб", Содиқбек Содиқийнинг (1533-1610) "Мажмаъул-хавоис", Шарафуддин Роқимийнинг (XVII аср) "Тарихи том" кабилардир.

Шу билан бирга, Бобурнинг арузшуносликка оид бўлган муҳим асари – "Аруз рисоласи"да ҳам Навоийнинг бир қанча шеърларидан келтирилади, айрим фикрлар билдирилади. Аммо, бу соф илмий асар бўлгани учун Навоий ҳаёти ва шахсиятига оид маълумот ва фикрлар берилмаган.

Тазкираларда эса аксинча, Алишер Навоийни асосан шоир сифатида ёд этилади, асарларидан айрим намуналар

---

[1] А.Ҳайитметов. Навоий ҳақида янги маълумотлар / Ҳаётбахш чашма..., 109-118-бетлар.

берилади. Шунингдек, шоир билан боғлиқ баъзи тарихий воқеа ва ҳодисаларга ҳам ишоралар берилади, таҳлил қилинади. Масалан, Давлатшоҳ ўз тазкирасида Навоийни таърифлашни шундай талқин қилади:

“Офтобни таърифлаш ақл қисқалигидан нишона, тоза мушк фазилати хусусида қиссани чўзиш жоҳиллик аломатидир. Бу улуғ амирнинг мақбул ишлари ва қутлуғ зикри рубъи маскуннинг барча мамалакатларида маълум, фазилатининг дабдабаси ва олий ҳимматининг камолоти бутун оламга ёйилгандир. Бу хусусда нима дейилса ҳам ибрат бўлғусидур...”[1]

Умуан олганда, тазкираларнинг муаллифлари Навоий даҳоси ва шахсига бўлган юксак эҳтиромларини турлича изҳор этганлар. Мисол учун, бир қанча баҳс-мунозаларга сабаб бўлган “Мажолисул-ушшоқ” (иккинчи номи – “Тазкираи урафо”) муаллифи – Амир Камолиддин Навоий ҳақидаги ҳикоясини *“Хусрави иқлими суханоройи...”* (сўз иқлимининг Хусрави) дея бошлайди ва улуғ шоирга бўлган самимий эътиқодини яширмаган.[2]

Ҳасанхожа Нисорий эса уни тушда кўргани, Навоий ундан шеърларидан ёд билиш-билмаслигини сўраганлиги, илтифот қилганлигини айтади.[3]

Фахрий Ҳиравий эса: *“Амир Алишер – мағфиратпаноҳий. Унинг аҳволининг шарҳи шу қадар кўплигидан баён чегарасига сиғмайди...Унинг улуғлиги қуёшдек аёндир...”* дейди[4].

Таъкидлаш лозимки, тазкираларда бир фикр ҳамиша бош планда акс этган, у ҳам бўлса – Навоий туркий ва форсий шеъриятда мукаммал асарлар яратган, табиатининг қуввати ва қобилиятининг кенглигини васф этиб тугатиб бўлмайди; у офтоб-қуёшдир, уни таърифлаш ортиқчадир.

Демак, миниатюраларда акс этган ҳаққоний тасвир –

---

[1] Давлатшоҳ Самарқандий. Шоирлар бўстони..., 188-бет.
[2] Камолиддин Гозургоҳий. Мажолисул-ушшоқ..., 335-338-бетлар.
[3] Ҳасанхожа Нисорий. Музаккири аҳбоб..., 135-бет.
[4] Фахрий Ҳиравий. Равзатус-салотин..., 108-109-бетлар.

Навоий сиймоси, нафақат назм қуёши, балки инсонийлик, олижаноблик, саховатпешалик ва илму адаб офтоби ўларок тарих давомида ҳам тасаввурларда шаклланиб колган. То ҳануз, бу қуёш биз авлодларга ўз нурларини таратмоқда.

Ҳазрат Навоийга тарих давомида берилган барча таърифу таҳсинлар жуда тўғри бўлгани ҳолда, XXI асрга келиб, ул зотга яна бир таъриф берилдики, бунда Навоий ҳақида ҳаққоний ва холис қараш акс этган, дейиш мумкин. Муҳтарам Президентимизнинг *"Алишер Навоий халқимизнинг онги ва тафаккури, бадиий маданияти тарихида бутун бир даврни ташкил этадиган буюк шахс, миллий адабиётимизнинг тенгсиз намояндаси, миллатимизнинг ғурури, шаъну шарафини дунёгаараннум қилган ўлмас сўз санъаткоридир"*,[1] деган фикрлари қанчалик ҳақ эканлигига, юқоридаги каби манбаларни диққат билан ўрганиш давомида, амин бўлиб борамиз.

Ҳақиқатан, улуғ зотларни улуғлар янада яхшироқ танишлари ростдир. Чиндан ҳам, "***агар бу улуғ зотни авлиё десак, у авлиёларнинг авлиёси, мутафаккир десак, мутафаккирларнинг мутафаккири, шоир десак, шоирларнинг султонидир***"[2].

[1] И.Каримов. Юксак маънавият – енгилмас куч..., 47-бет.
[2] И.Каримов. Ўша китоб, ўша бет.

САҲНАДАГИ НАВОИЙ ТАРИХИЙМИ?..

Унутмайман сени токим, тирикман...
"Алишер Навоий" драмасидан

Хўш, бу савол қанчалик ҳақли? Ёки, шу тушунча кейинги XX асрда қандай ва қай тахлит сақланиб қолди ва давом этди?!.

Жумладан, аждодларимиз беш аср давомида ардоқлаб, эъзозу эҳтиромда сақлаган ҳазрат Навоий сиймоси хоҳ у зоҳиран, хоҳ ботинан бизнинг тасаввуримизда ҳам тўла шаклландими?!.

Ҳолбуки, ўтган аср давомида Алишер Навоий ҳаёти ва ижодий меросини тадқиқ этувчи ўнлаб илмий асарлар яратилди. Истиқлолимиздан сўнг, шоир асарлари тўла (20 ва 10 жилдликлар) ҳолида ўқувчиларга етиб борди. Аммо, барибир ижодкор шахсияти ва тақдири китобхонни қизиқтираверади. Бу табиий ҳам. Оддий китобхон учун ижодкор илмий-адабий мероси ҳақидаги тадқиқот ўқигандан кўра, у ҳақда ёзилган бадиий асарни мутолаа қилиш осонроқ ва енгилроқ. Зероки, бадиий адабиётнинг жозибаси ҳам оммани ўзига жалб қила билишидадир.

Ўзбек китобхони учун эса Навоий ҳақида Ойбекнинг "Навоий" романи ва "Бола Алишер" қиссаси, Лидия Батнинг "Ҳаёт бўстони", Миркарим Осимнинг "Зулмат ичра нур" қиссалари, Омон Мухторнинг "Навоий ва рассом Абулхайр" романи, Иззат Султон ва Уйғуннинг "Алишер Навоий", Иноят Махсумнинг "Навоий Астрободда" драмалари, Барот Бойқобиловнинг "Янги Хамса"си каби бадиий ижод намуналари тақдим этилган.

Насрий асарлар ичида, шубҳасиз, Ойбекнинг "Навоий" романи оммалашиб, машҳурлик топди. (Кейинчалик унинг асосида кўп қисмли видеофильм ҳам қўйилган.)

Бироқ, таъкидлаш жоизки, ХХ асрнинг 40-60-йилларида айнан "Алишер Навоий" драмаси орқали халқ оммаси Навоийнинг сиймоси ва шахсини кўрди, таниди.

Драма устида иш Алишер Навоий таваллудининг 500 йиллигига тайёргарлик асносида 1939 йил И.Султон, Уйғун ва Ҳамид Олимжон ҳамкорлигида бошланган. Улар жуда кўп материал жамлашади, Навоий асарларини қунт билан ўрганиб чиқишади. И.Султоннинг эслашича: *"Шу орада... Ҳамид Олимжонни... бир ойга хизмат сафарига юборишди. Биз Уйғун билан Оқтошда пьесанинг сюжетини парда-ма-парда ёзиб чиқдик. Ҳамид сафардан қайтгач, "бир ой ичида жуда кўп иш қилиб қўйибсизлар, мен чиқдим", деди. Уйғун билан икковимиз қолдик..."*[1]

Пьеса Ҳамза номидаги Ўзбек Давлат драма (ҳозирги: Миллий академик драма) театрига 1941 йил саҳналаштириш учун топширилгач, негадир тўхтаб қолади. Орада эса II Жаҳон уруши бошланади ва 1947 йилга келибгина асар қўйилди. Маннон Уйғур саҳналаштирган бу спектакль то ҳануз ўзбек саҳнасининг шоҳ асарларидан ҳисобланади.

Асар қурилишида кўплаб тарихий-фактик маълумотлар билан бирга "Гули билан Навоий" халқ афсонаси етакчилик қилади. И.Султоннинг хабарига кўра проф. А.Семёновнинг мазкур афсона ҳақидаги мақоласи бунга асос бўлиб хизмат қилган.[2] Драманинг илк варианти эса тўла насрда ёзилган эди. Бироқ, Алишер Навоий характеридаги улуғлик, табиатидаги доноликни кўрсатиш учун шоирона руҳ бериш даркор бўлади. Яъни, фалсафа билан лирикани уйғунлаштиришга эҳтиёж сезилиб қолади. Буни пайқаган И.Султон Уйғунга "пьесада шеър етишмас"лигини айтади. Баҳслар натижасида "шеър пьесага қанот бағишлайди". Шу тариқа, ғоят мароқли ва ёқимли тасвирланган Навоий ва Гули ўрта-

[1] Н.Раҳимжонов. Бадиий асар биографияси..., 80-бет.
[2] Ўша китоб, 78-79-бетлар.

сидаги шеърий айтишувлар, дардли оҳангларга бурканган Гулининг:

Ҳамон ёдимдадур: гул чоғи эрди,
Кўришкан масканим гулбоғи эрди...
Фақат бир илтимос, кўркам чаманда,
Очиб гул ғунчалар этканда ханда...

ва Навоийнинг

Куй, ғазал... Оҳ... Қайтадан тирнар ярамни,
Тағин эслатди у машъум ҳарамни...
Унутмайман сени токим, тирикман,
Сени жон ўрнида сақлар тирик тан...

дея бошланувчи, бир неча ўн йиллардан буён халқимизга ёд бўлиб кетган, монологлар ижод қилинган.

Кейинчалик академик И.Султон шундай эслайди: *"Уйғун ғоят ингичка лирик шоир. Ундаги кечинма-туйғуларнинг пўртанаворлигини айтмайсизми? Кечинмаларнинг кескин, жўшқин ва бетакрор бўлишига эришиш жиҳатидан Уйғун изланишлари пьесага алоҳида оҳанг бағишлаган..."*[1]

Ҳақиқатда, И.Султоннинг асар тарихий драма бўлиши учун кўплаб изланишлари, билимининг кенг қамровлиги ва Уйғуннинг хассос лирик шоир эканлиги нуқтаи назаридан пьеса ўз даврида вазифасини аъло даражада адо эта олган.

Лекин, яна айнан И.Султоннинг ўз эътирофига кўра: *"Асар драмадан кўра кўпроқ достонга ўхшаб кетган. Драманинг ишонтирувчанлик қуввати пасайган. Худди Гули билан Алишер Навоий ҳақидаги халқ афсонаси сингари бу ҳам гўё бир афсонага ўхшаб қолган..."*

Албатта, ҳар бир ижодкор вақт ўтган сари ўз асари юзасидан турли тўхтамларга келиши, унда йўл қўйилган камчиликларни тобора ўткир нигоҳ ила кўриб бориши бор ҳодиса. Аммо, ҳар бир асар дастлаб ўз даври андозасига кўра баҳо-

[1] Ўша китоб, 84-бет.

ланади. “Алишер Навоий” драмаси ҳам XX асрнинг олис 40-50 йиллари доирасида улкан аҳамиятга эга, халқимиз маънавий ҳаётидаги ўчмас излардан бири сифатида баҳоланишга сазовор асардир. Бироқ, соф санъат нуқтаи назаридан ҳар қандай асар ҳам ҳамма даврларда турлича қарши олинган – ё тўла ижобий, ёки бутунлай инкор этилган. Мазкур саҳна асари эса ҳануз росмана санъат намунаси ўлароқ мутахассислар диққат марказида бўлиб келмоқда, яшамоқда.

Шу ўринда айнан пьеса билан боғлиқ икки ибратли воқеани келтириш ўринли. Драма саҳнага қўйилгач, бир куни И. Султон, атайин фикрини билиш учун, Ойбекни спектаклга олиб боради. Негаки, бу фикр унинг учун жуда ҳам қизиқ ва аҳамиятли эди. Ойбек эса пьесани *“кўргандан кейин ғазаб билан айтди: “Ёлғон, ҳаммаси ёлғон!””*[1].

Ёки, 1960 йилларда Туркиянинг ўша вактдаги президенти И.Инону Тошкентга келганида уни театрга айнан шу драмани кўришга олиб келишади. У хурсанд бўлади, ҳатто бош рол ижрочиси Олим Хўжаевни қучиб, табриклайди. Муаллиф И.Султонга эса одоб билан асар ёқмаганлигини айтиб, *“Биз Навоийни яхши биламиз. Сиз тасвирлаган Навоий билан биз билган Навоий ўртасида фарқ катта”* дейди. Фарқлар нимадан иборат экани сўралгач, *“Биз Навоийни биринчи галда мутасаввуф сифатида биламиз”* дея таъкидлайди[2].

Мана, бир асарга муносабатнинг икки кўриниши, икки талқини...

Ўша пайтда Навоий ҳақида роман ёзган, Навоийни атрофлича ва чуқур билган айнан Ойбек эди. Уни Навоийнинг тарихий манбалардаги қиёфаси, ҳаёти ва фаолияти билан саҳна асаридаги ноўхшашликлар таажжублантирган. Ўз фикрини “ёлғон” сўзи билан ифода этган. Инону эса, асар ёзилган ва қўйилаётган давлатга меҳмон, унинг дунёқараши ҳам, олган маълумотлари ҳам буткул бу тузумга мувофиқ эмас. Шунга кўра, у ҳам ўз нуқтаи назарини юқоридаги тарзда ифода эта қолган.

---

[1] Ўша китоб, 238-бет.
[2] Ўша китоб, 244-бет.

Аслида, аҳвол қандай? Наҳот, асар муаллифлари ҳақиқатни билишмаган бўлса?!.

Билишган. Бироқ...

Уларга энг кўп эътироз Ҳусайн Бойқаро образи туфайли бўлган эди. Шу ҳақда бошлай қолайлик...

Саҳна қонуниятига кўра бош қаҳрамон – Навоий драма давомида ҳар жиҳатдан ўсиб, унинг қарама-қаршисидаги Ҳусайн Бойқаро эса пасайиб бориши керак. Муаллифлар бунга эришганлар. Лекин, ўз даврида ҳам, кейинчалик ҳам Султон Ҳусайн мирзо образи ғоят қора бўёқларда берилганига доир фикрлар айтилган. Бу тахлит қарашларга нисбатан муаллифлар аниқ муносабат билдирмасалар-да, пьесани *"саҳна учун яратилган. Кўримлилик унинг бош хусусияти"* эканини ва *"Ҳусайн Бойқарога баҳо беришда асосан "Бобурнома"га асослангани"*ни таъкидлашади[1].

Шу билан бирга, *"асардаги Навоий образи билан тарихда ўтган Навоийнинг ҳаёти, тақдири ўртасида фарқ бор. Навоийни гуманист сифатида олиб, антигуманистик кучларга қарши қўйганмиз"* – дейди И.Султон.[2]

Бу жиҳатни эса бадииятнинг ўзига хос қонунларига мувофиқ далил сифатида қабул қилиш мумкин. Негаки, бадиий асарда тарихийлик тўла равишда акс этмаслиги мумкин. Ёхуд, бадиий асар тарихийликнинг айнан нусхаси бўлолмаслигини кўзда тутмоқ керак. Қолаверса, асар яратилган давр мафкурасига кўра ҳам асар сюжети ва воқеалари тўла равишда ижобий ҳодиса сифатида баҳоланган эди.

Кейинчалик, саҳна асарида Навоий сиймосини тўлақонли яратиш ва акс эттириш имкони бўлмагани туфайли адабиётшунос И.Султон шоир ҳақида махсус асар яратди. Ҳамда уни "Навоийнинг қалб дафтари" деб атайди. Шу билан чекланмай *"Буюк шоирнинг ҳаёти билан ижоди ўзининг ва замондошларининг тасвирида"* дея эслатмани қайд этади. Бу эса Навоий сиймосининг ҳаққонийлиги борасида авлодлар олдида масъулият бурчини доимо ҳис қилган олимнинг тўғри эътирофи ва изчил тадқиқи натижаси бўлиб намоян бўлди. У шундай таъкидлайди: *"Бизнинг вазифамиз – Навоий тар-*

[1] Ўша китоб, 85-, 93-бет.
[2] Ўша китоб, 90-бет.

жимаи ҳоли ва ижоди масалаларини даставвал Навоийнинг ўз айтганлари ва уларга қўшимча ўлароқ, замондошларининг айтганлари асосида тушунишга интилишдир..."[1]

Яна драмага қайтиладиган бўлса, ундаги бошқа ўринлар юзасидан ҳам турлича муносабат ва баҳсларда давом этиш мумкин. Биз муаллиф фикри нуқтаи назаридан фақат бир ўринга тўхталамиз.

Асарда Мажддиддиннинг совчиликка бориш саҳнаси мавжуд. У дастлабки вариантда ҳам бўлган. Лекин, пьеса илк саҳнага қўйилмасдан олдин бу кўриниш ортиқча туюлиб қолади. И.Султон: *"Лирик руҳнинг ҳаддан ортиқ тошириб юборилгани пьесанинг ижтимоий йўналишига путур етказарди"*, деган фикр билан ҳаммуаллифи Уйғун ва режиссёр М.Уйғурга мурожаат қилади. Мунозара ва пьеса прогонидан сўнгра бу эпизод олиб ташланади.[2]

Аммо, вақтлар ўтиб бу кўриниш қайта тикланади. Бунга яна И.Султон изоҳ беради: *"Адабий асарнинг тақдири турфа бўлади. Яқинда саҳнага қўйилган янги вариантда яна шу эпизодни тикладик. Чунки, "Алишер Навоий" саҳналаштирилган даврда ижтимоий руҳи кучли асарлар муваффақият қозонар эди. Ҳозирги томошабин лирик оҳанг кучли бўлган саҳналарни михланиб кузатади..."*[3]

Айнан XXI аср томошабини учун ҳам Навоийнинг саҳнадаги сиймоси ва бу борадаги муаллиф (ёки муаллифлар)нинг юқоридагидай эътирофлари жуда ҳам муҳим, деган фикрдамиз. Негаки, Навоий ҳаёти ва ижодиётига доир кўплаб тарихий маълумотлар китобхонларга маълум бўлган бир даврда улуғ шоиримизнинг саҳнадаги образи ҳам тобора ҳаққонийлашишини истаб қолиниши табиийдир.

Навоий соғинчи, буюклиги, севимлилиги, даҳоси мудом ёдимизда экан унинг сиймосини саҳнада ҳаққоний акс эттирилишига эҳтиёж ҳам ортиб бораверади.

---

[1] И.Султон. Асарлар. Тўрт томлик. 3-том..., 8-бет.
[2] Н.Раҳимжонов. Бадиий асар биографияси..., 88-бет.
[3] Ўша китоб, 89-бет.

ФОЙДАЛАНИЛГАН МАНБАЛАР:

1. И.Каримов. Юксак маънавият – енгилмас куч. –Тошкент: Маънавият, 2008.
2. Алишер Навоий. Мукаммал асарлар тўплами. Йигирма жилдлик, 16-ж. –Тошкент: Фан, 2000.
3. Алишер Навои. Сборник статей. –Москва-Ленинград: АН, 1946.
4. Амир Камолиддин Ҳусайн Гозургоҳий. Мажолисул-ушшоқ. Ба эҳтимоми: Ғуломризо Табатабоий Мажид. –Теҳрон, 1376 (1998).
5. Бартольд В.В. Сочинения. Том II, часть 2. Мир Али-Шир и политическая жизнь. –Москва: Наука, 1964.
6. Бертельс Е.Э. Навои. –Москва-Ленинград: АН, 1948.
7. Великий узбекский поэт. Сборник статей. –Ташкент: УзФАН, 1948.
8. Давлатшоҳ Самарқандий. Шоирлар бўстони. Форс тилидан Б.Аҳмедов таржимаси. –Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1981.
9. Жўрабоев О. Алишер Навоийнинг тарихий тафаккури // “Ўзбекистон тарихи” журнали. 2015. №1. 57-69-бетлар.
10. Жўраев Н. Тарих фалсафасининг назарий асослари. –Тошкент: Маънавият, 2008.
11. Зайниддин Восифий. Бадоеъул-вақоеъ. Форсийдан Н.Норқулов таржимаси. –Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1979.
12. Заҳириддин Муҳаммад Бобур. Бобурнома. Нашрга тайёрловчи: С.Ҳасанов. –Тошкент: Шарқ, 2002.
13. Иззат Султон. Навоийнинг қалб дафтари.–Тошкент: Бадиий адабиёт, 1969.

14. Иззат Султон. Асарлар. Тўрт томлик, учинчи том. –Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1973.

15. Levend A.S. Alişir Nevai. I cilt. Hayatı, sanatı ve kişiliği. –Ankara: Türk tarih kurumu basimevi, 1965.

16. Маллаев Н.М. Ўзбек адабиёти тарихи. I-китоб. Тошкент: Ўрта ва олий мактаб, 1963.

17. Маҳмуд Ҳасаний. Таърихларда Навоий васфи. Тошкент: Ғ.Ғулом НМБ, 1991.

18. Навоий замондошлари хотирасида. Тузувчи: Б.Аҳмедов. –Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1985.

19. Навоий ва ижод сабоқлари. Мақолалар тўплами. Тошкент: Фан, 1981.

20. Ойбек. Мукаммал асарлар тўплами. 13-том. Адабий-танқидий мақолалар. –Тошкент: Фан, 1979.

21. Раҳимжонов Н. Бадиий асар биографияси. –Тошкент: Фан, 2008.

22. Родоначальник узбекской литературы. Сборник статей об Алишере Навои. –Ташкент: УзФАН, 1940.

23. Садриддин Айний. Танланган илмий асарлар. –Тошкент: Фан, 1978.

24. Сирожиддинов Ш. Алишер Навоий: манбаларнинг қиёсий-типологик, текстологик таҳлили. –Тошкент: Akademnashr, 2011.

25. Султонов И. Пьесалар. Мақолалар. –Тошкент: Бадиий адабиёт, 1959.

26. Турсунов Ю. “Муншаот” – как историко-литературный источник в изучении жизни и деятельности Алишера Навои. АКД. –Ташкент, 1986.

27. Фахрий Ҳиравий. Равзатус-салотин. Жавоҳирул-ажойиб. Таржимонлар: С.Ғаниева, Ж.Жўраев. –Тошкент: Mumtoz so‘z, 2014.

28. Шайхзода М. Асарлар. 4-том. –Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1972.

29. Шарафуддин Роқимий. Тарихи томм. Форсийдан Ҳ. Бобобеков, Н.Норқулов таржимаси. –Тошкент: Маънавият, 1998.

30. Эргашев К. Некоторые аспекты государственной деятельности Алишера Навои. –Ташкент: Фан, 2009.

31. Эргашев Қ. Ўзбек насрида иншо. –Тошкент: Muharrir, 2011.

32. Эркинов С. Навоий “Фарҳод ва Ширин”и ва унинг қиёсий таҳлили. –Тошкент: Фан, 1971.

33. Юсупова Д. Ўзбек мумтоз адабиёти тарихи (Алишер Навоий даври). –Тошкент: Akademnashr, 2011.

34. Ўзбек адабиёти тарихи. Беш томлик. 2-том. –Тошкент: Фан, 1977.

35. Ўзбек насри тарихидан. – Тошкент: Фан, 1982.

36. Ўзбекистон халқлари тарихи. 1-жилд. –Тошкент: Фан, 1992.

37. Қаюмов А. Дилкушо такрорлар ва руҳафзо ашъорлар. –Тошкент: Mumtoz so‘z, 2011.

38. Ғиёсиддин Хондамир. Макоримул-ахлоқ. Форсчадан М.Фахридинов ва П.Шамсиев таржимаси. –Тошкент: Бадиий адабиёт, 1967.

39. Ҳайитметов А. Алишер Навоийнинг адабий-танқидий қарашлари. –Тошкент: ЎзФАН, 1959.

40. Ҳайитметов А. Ҳаётбахш чашма. Мақолалар. –Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1974.

41. Ҳасанхожа Нисорий. Музаккири аҳбоб. Форс тилидан И.Бекжон таржимаси. –Тошкент: Халқ мероси, 1993.

42. Ҳасанов С. Навоийнинг етти туҳфаси. –Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1991.

43. Ҳусайн Бойқаро. Рисола. Нашрга тайёрловчилар: А.Рустам, К.Ҳасан. –Тошкент: Шарқ, 1991.

МУНДАРИЖА

Муқаддима 3
Навоийнинг тарихий тафаккури 5
Тарихда Навоий сиймоси 17
Саҳнадаги Навоий тарихийми?.. 28
Фойдаланилган манбалар 34

ҚАЙДЛАР УЧУН:

Илмий-адабий нашр

Отабек Жўрабоев

НАВОИЙ ВА ТАРИХ

(рисола)

«TAMADDUN» нашриёти, 100011.
Тошкент шаҳри, Навоий кўчаси, 30-уй.

Муҳаррир: Ш. Жўраев
Мусаҳҳиҳ: Д. Абдужалилова
Саҳифаловчи: У. Саидов

Лицензия рақами AI №247. 02.10.2013 й.
Босишга 03.06.2016 й.да рухсат берилди. Бичими 84x108 1/32.
Офсет усулида босилди. «Uz-Times» гарнитураси.
Шартли б.т. 2,5. Адади 1000 нусха. Буюртма №34

"ADAD PLYUS" масъулияти чекланган жамияти
босмахонасида чоп этилди.
Тошкент, Бунёдкор шох кўчаси-28.

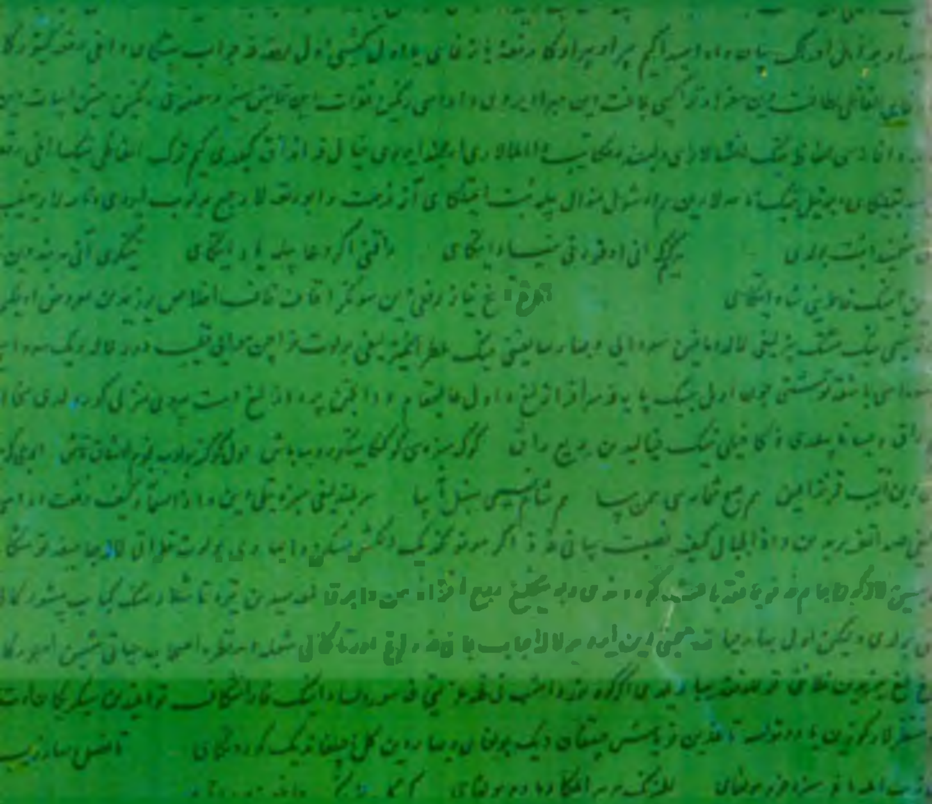

«TAMADDUN»

ISBN 978-9943-4655-5-8